

ГЕНЕЗА ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА GENESIS OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW

Казарян В.М., студент II курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Зернюк В.В., студент II курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Лозовський Д.Є., студент II курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

За деякий час після закріплення в Конституції 1996 року нового для України поняття «верховенство права» в сучасному державно-правовому вченні з'явилися два ґрунтовних підходи до його розуміння, а саме:

- 1) через сутність і порівняння термінів «верховенство» та «право» («інтегральний»);
- 2) за допомогою розрізнення компонентів і установ верховенства права («поелементний»).

Головною метою дослідження принципу верховенства права є спроба з'ясувати сутність наявних у державному правовому полі та загалом у науці підходів до тлумачення верховенства права, аби зрозуміти, котрими з них має оперувати суддя під час здійснення правосуддя. Це дослідження ґрунтується на порівняльному, лінгвістичному, аналітичному методах. Окрім цього, теоретичною площиною трактування стали праці західних і вітчизняних учених, звіти та аналізи, винесені на засіданні Венеційської комісії стосовно верховенства права та, звісно, нормативно-правові акти.

Також хочемо зазначити, що доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року, є наслідком європейської одностайності у сфері трактування верховенства права за його фундаментальними компонентами: конституційність, правова пропорційність та визначеність, недопущення державного свавілля, право на доступ до судового захисту, гарантування дотримання прав людини, рівність перед законом, заперечення дискримінації.

Утвердження в КАС 2005 року та КПК України 2012 року завдання суддів керуватися практикою ЄСПЛ у процесі застосування принципу верховенства права призвело до повного розуміння судами загальної юрисдикції верховенства. Доповідь 2011 року та правореалізація в судовій сфері дозволили випробувати фактично наявні у вітчизняній науковій доктрині концепції верховенства права на актуальність підходу, який визнано узгодженим в юрисдикції Ради Європи та підсумувати, чи є помилковим або безперспективним інтегральний підхід.

Обмірковування наукових публікацій останнього часу підтверджує модифікацію вектора української наукової доктрини та відгалуження від інтегрального підходу до розуміння верховенства права на користь поелементного.

Ключові слова: верховенство права, правовладдя, право, права людини, доктрина, конституціоналізм.

Sometime after the adoption of Constitution in the 1996 two thorough approaches generated to understanding the concept of “rule of law” in the already changed, updated in the Ukrainian legal field state-legal doctrine, namely:

- 1) through the essence and comparison of the terms “supremacy” and “law” (“integral”);
- 2) by distinguishing the components and institutions of the rule of law (“element by element”).

The main problem of the study of this work is to try to clarify the essence of the existing in the state legal field and, in general, in science, the grounds for interpreting the rule of law, to understand which of them should guide a judge in the administration of justice. This study is based on comparative, linguistic, content-analytical methods. In addition, the theoretical plane of interpretation were the works of Western and domestic scholars, reports and analyzes made at a meeting of the Venice Commission on the rule of law and of course regulations.

I would also like to note that the 2011 resolution is a consequence of European unanimity in the interpretation of the rule of law in its fundamental components: constitutionality, legal proportionality and certainty, prevention of state arbitrariness, right of access to justice, guarantee of human rights, equality before the law, denial discrimination.

The approval in the APC in 2005 and the CPC of Ukraine in 2012 of the task of judges to be guided by the practice of the ECHR in the process of applying the rule of law has led to a full understanding by courts of general jurisdiction. The 2011 report and the implementation of the law in the field of justice allowed us to test the existing concepts of the rule of law in the domestic scientific doctrine of the relevance of the approach recognized in the jurisdiction of the Council of Europe and summarize whether the integrated approach is wrong or unpromising.

The recent consideration of scientific publications confirms the modification of the vector of Ukrainian scientific doctrine and the branch from the integrated approach to the understanding of the rule of law in favor of element-by-element.

Key words: rule of law, law, human rights, doctrine, constitutionalism.

Актуальність теми. Зародження в українському правничому колі поняття «*верховенство права*» зумовлюється кількома ключовими факторами. Узагалі ці фактори ґрунтуються на хронологічно-послідовному зв'язку певних політико-правових явищ у житті українського суспільства і держави, окрім цього, дозволяють проаналізувати труднощі перехідного (від радянського устрою до демократичного режиму) етапу розвитку суспільства і держави загалом, невирішені аспекти теоретичної площини вищезазначеного явища та способи практичної реалізації в політичних та правових масштабах.

Принцип верховенства права, хоча і стикається з різноманітними труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, проте з високою активністю проникає до право-

вої системи України. По-перше, в національному правовому розумінні продовжує відігравати домінуючу роль позитивістський підхід. По-друге, в українській юридичній практиці та науці немає його єдиного розуміння. При цьому обсяг поглядів є достатньо широким – від прирівняння принципу верховенства права до традиційного для минулого радянського правознавства принципу верховенства закону до сприймання принципу верховенства права як лише верховенства справедливості й розуму. Незважаючи на таку розбіжність у думках, можна сказати: принцип верховенства права – сукупність морально-правових цінностей, згідно з якими мають регулюватися суспільні відносини в демократичній державі, вирішуватися питання життєдіяльності людей, розглядатись справи в судах.

Ще починаючи з 8 червня 1995 р., коли Президент України та Верховна Рада України уклали Конституційний Договір, зміст якого пояснювався однією юридичною дефініцією: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права». У нашій державі були сформовані вже нові юридичні засади, істотно відмінні від минулого українського конституційного устрою. І саме ця подія започаткувала процес трансформування справжніх цінностей конституціоналізму, серед яких – принцип верховенства права і принцип поділу державної влади.

Постанова ВРУ від 31 жовтня 1995 р. про включення України до Статуту Ради Європи дозволила Україні отримати 9 листопада 1995 р. статус

члена міжнародного співтовариства, характер відносин в якому покладає на держав-учасниць певні юридичні обов'язки. З тих пір ці юридичні обов'язки набули характер необхідних і для України, а саме: обов'язок визнати принципи – *верховенства права* та здійснення всіма особами, що перебувають під юрисдикцією України, *прав людини і основоположних свобод*.

Тривалий конституційний процес набув повноцінної форми 28 червня 1996 р. прийняттям акта найвищої юридичної сили, в якому закріплені *принцип верховенства права як ядро новітнього конституційного ладу в Україні*. Цього дня з'явилась невідкладна вимога у тлумаченні та баченні *верховенства права* як установчої і регулятивної концепції юридичного аналізу – як на рівні теорії, так й у практичному правовому полі.

Отже, хочемо зазначити, що актуальність емпіричного дослідження питання верховенства права зумовлюється потребою теоретичної розробки маси аспектів і нюансів, пов'язаних із генезою та розвитком концепцій, що стали фундаментом до тлумачення доктрини верховенства права.

Об'єктом дослідження виступають правові відносини, що дають змогу розглядати верховенство права як явище.

Верховенство права стало предметом аналізу в усіх його проявах, тобто як наукова доктрина, юридичний принцип й ідея.

Методи дослідження. Цю працю виконано на підвалинах загальнофілософського, загальнонаукового та власне правового метода. Універсальний аналіз питань, які стосуються верховенства права як явища в кількох аспектах (доктрині, ідеї, юридичного принципу), призвів до загострення уваги щодо низки філософських підходів: етичного, логічного, аксіологічного, соціологічного, діалектичного. Зробивши акцент на раціоналізмі як складнику буття, філософії – вжито притаманні йому форми і методи мислення, якими є поняття, судження, висновки, гіпотеза, теорія, індукція, дедукція, аналіз, синтез, класифікація, визначення, порівняння тощо. Окрім цього, використано аналітичний, статистичний, функціональний та структурний методи системного аналізу, а також логічні, власні, порівняльні, цільові методи пізнання. Ця праця ґрунтується на новітніх відкриттях, у першу чергу, західних наук у царині соціальної філософії, теорії права, політології, міжнародного права та юридичної практики ЄС та державних принципах судочинства.

Ідея верховенства права сформувалася в XVII–XIX ст. в європейському культурно-юридичному середовищі і доктрині природного права. Поняття «верховенство права», за однією з версій, ввів у науковий обіг англійський вчений і політичний діяч Дж. Гаррінгтон у 1656 р. [1, с. 57]. Характеризуючи республіку як форму врядування, він вважав, що вона є «імперією законів, а не людей» [2, с. 447]. Її витoki можна знайти як у загальноєвропейській політико-правовій традиції, так і в специфічній історії англійського права.

Навіть за епохи давньогрецьких політичних діячів, філософів, науковців термін «право» трактували як спосіб реалізації здійснення державної влади, ці доводи і спостереження описані у працях Аристотеля й Платона. Напри-

клад, Платон наголошував на тому, що вертикаль влади має бути обмежена законом. Він вважав, коли закон підкоряється вертикалі, не маючи своєї влади, там недалеко до падіння держави; але коли закон є господарем уряду, а уряд – його рабом, тоді становище дозволяє очікувати доброго, а люди мають усі блага. Аристотель наполягав на тому, що царювання законів має перевищувати свою вагу над владою будь-кого з громадян. Значного впливу на політико-правове поле західних країн мали вислови Аристотеля: «Хто вимагає, аби панував закон, очевидно, хоче, щоб панували божество і розум, а хто вимагає, аби панувала людина, проявляє певне дикунство; бо пристрасть саме і є таким (чимось тваринним), до того ж вона зводить навіть найкращих правителів з істинного шляху; навпаки, закон – це розум поза пристрастями і бажаннями» [3, с. 96]. Окрім цього, існує також й інше, не менш значне традиційне уявлення, яке призвело до формування принципу верховенства права, – віра в закон як щось таке, що жодним чином не підпорядковано людським бажанням, волі, як приписи, які мають бути очевидними і доступними. Думка, згідно з якою, на закон можна вплинути, здавалася нісенітницею. Історики у сфері дослідження юриспруденції єдині в думці, боцімто всі видатні законодавці від Ур-Намму і Хаммурапі до Солона, Лікурґа і авторів римських «Дванадцяти таблиць» не були за те, аби створити новий закон, а просто фіксували закон таким, яким він був і до цього. За думкою мислителів Середньовіччя, ухвалення нового закону не є можливим, тому вся законотворчість та будь-які юридичні реформи вважалися за відтворення, оновлення доброго старого закону, що просто зазнав змін. Теорія свідомої законотворчості існувала й у класичній Греції, а потім була відтворена приблизно наприкінці Середньовіччя. Це не мало викликати подив, адже в давнішому суспільстві правові концепції мали традиційний характер, а законотворча складова частина, яка здійснюється безперервно, є рисою сучасного розвитку. Її поширення афілійоване з укріпленням влади короля і її вплив відчутний в європейських кодифікаціях Нового часу. Бачимо, що впродовж кількох століть європейська правова думка прогресувала через порівняння спільного і відмінного зіставлення в природному і позитивному праві. Прибічники теорії природного права відстоювали тезу про необхідність існування правових зобов'язань, які є незалежними від влади громадянина або держави. Переконання, пов'язані з дотриманням усіх прав і свобод особистості за допомогою права і недопущення свавільного здійснення державою своєї влади, набули поширення й за часів Середніх віків.

До того ж, відомий американський вчений-юрист, Б. Таманаґа робить акцент на трьох середньовічних загальноєвропейських джерелах принципу верховенства права:

1) зобов'язання монархічних правителів дотримуватися чинних, природних, божественних законів. Також вчений обстоював таку думку, що неодмінне дотримання законних приписів є тим самим мірилом, за допомогою якого слід зробити аналіз дій монарха;

2) звичай германського права, яке відстоювало відому тезу про те, що приписи права накладаються на всіх і ніхто не є вищим від закону.

3) кроках аристократії, спрямованих на утистки влади монарха, які були вимушені дотримуватись того, що громадяни мають право бути захищеними від них юридичними нормами [4, с. 26–35]. Документ, слава якого пролунала по всьому Світу, а саме Велика Хартія вільностей 1215 р., закріплювала такі гарантії.

Люди мали дотримуватися тільки приписів і норм права, а не волі імператора або іншого можновладця. Більш точно сформулював цю думку французький мислитель Ш.Л. де Монтеск'є: «Свобода є правом робити все, що дозволяють закони» [5, с. 115].

Отже, бачимо, що поєднання давньоримської/давньогрецької й середньовічних правових традицій, де були чітко висвітлені принципи пріоритету індивідуальної свободи, й стало наріжним каменем сучасної концепції верховенства права. Хочемо зазначити, що її закріплення було реалізоване відомим англійським юристом, професором Оксфордського університету А. Дайсі в праці «Вступ в дослідження права конституції» (1885 р.). Основу принципу верховенства права, на його думку, становлять три положення:

- 1) відсутність державного свавілля;
- 2) підпорядкування кожного звичайному закону, який застосовується звичайними судами;
- 3) загальні норми конституційного права утворюють результат загального права країни [6, с. 212–231].

Ігнорування державного свавілля пояснюється тим, що «ніхто не може бути покараний і поплатитися особисто чи власним статком інакше, як за певне порушення, доведене звичайним законним способом перед звичайними судами країни» [6, с. 213]. А. Дайсі вважав:

- 1) вертикаль влади не має бути наділена дискреційними повноваженнями, що забезпечить відсутність свавілля з її боку;
- 2) є необхідним дотримуватися правової рівності усіх громадян перед законом у межах єдиної загальної системи юрисдикції;
- 3) права людини мають забезпечуватися в судовому порядку, що утворює основу конституційного устрою громадянського суспільства.

Дайсі зазначав, що існують два принципи, які тісно переплетені з неписаною Конституцією Великобританії: 1) суверенітет або верховенство парламенту; 2) принцип верховенства права. На його думку, верховенство права містить трикомпонентну структуру: по-перше, ніхто не може бути покараний інакше, ніж за порушення закону, по-друге, жодна людина не має бути вищою за закон, і всі класи суспільства мають підкорятися закону рівною мірою, по-третє, верховенство права має відбуватися не з будь-якої писаної Конституції, а з прецедентного права [6, с. 214].

Отже, хочемо підкреслити, що принцип верховенства права ґрунтується на здійсненні влади між громадянином і вертикаллю.

Доктрина верховенства права походить із правових систем країн англо-саксонської правової сім'ї та відображає політичний ідеал «правління права», а не окремих суб'єктів. У державі з верховенством права законодавчо закріплені та визнані найвищою цінністю природні права і свободи людини.

Професор конституційного права Великобританії Г. Вейд надає поняттю принципу верховенства права п'ять взаємопов'язаних значень:

- 1) принцип верховенства права означає, що всі дії держави мають бути вчинені відповідно до права в тому сенсі, що всі дії виконавчої влади, що стосуються прав та свобод індивідів, мають бути уповноважені правом;
- 2) діяльність виконавчої влади має здійснюватися згідно з тими нормами та принципами, які обмежують її дискреційні повноваження та унеможливають зловживання;
- 3) усі спори стосовно законності актів державних органів мають бути вирішені судами, які є незалежними від виконавчої влади;
- 4) закон має бути єдиним для держави та особи в тому сенсі, що уряду, якщо це не є необхідним, не можуть належати привілеї та виняткові повноваження щодо відмови застосування деяких положень закону;
- 5) поза сферою державної адміністрації верховенство права означає, що ніхто не може бути покараний за злочини, які не визначені законом, те ж саме стосується адміністративних правопорушень [7, с. 25].

Колега Г. Вейда, філософ права Д. Раз, доповнює його визначення принципу верховенства права такими елементами:

- всі закони мають бути перспективними, доступними, чіткими та стабільними;
- процес прийняття звичайних законів має регламентуватися відкритими, стабільними, чіткими та загальними правилами;
- незалежність суддів має гарантуватися;
- слід дотримуватися принципів природної справедливості;
- суди повинні мати повноваження щодо контролю за реалізацією цих принципів, має існувати порівняно легкий доступ до судів [7, с. 27].

Існує також безліч інших характеристик змісту доктрини верховенства права, але у підсумку мінімальними вимогами цієї доктрини будуть:

- державне правління через правову форму;
- значний рівень передбачуваності законів та інших нормативно-правових актів;
- розподіл між законодавчою та судовою функціями держави та послідовне слідування принципу, що жодна людина не може бути вищою за закон.

Разом із тим цих мінімальних вимог замало за умов сучасних розвинених демократій, у правовій основі яких знаходяться конституції як сукупність норм та принципів прямої дії. В умовах політичних режимів конституційних демократій значення доктрини верховенства права не може бути розкрито лише через формальний критерій, зокрема через принцип верховенства законів як правових актів демократично обраних парламентів. Принцип верховенства права набуває самостійного значення, відмінного від традиційної теорії та практики принципу верховенства закону, коли право не ототожнюється із системою встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм поведінки, коли право розглядається як соціальний феномен, як явище, безпосередньо пов'язане з такими фундаментальними категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм, тобто з категоріями природного права. Такої позиції дотримуються судді Конституційного Суду України. У рішенні від 2 листопада 2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України положень ст. 69 КК України зазначається: «Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України».

Професор Р. Дворкін найбільш чітко проводить різницю між формальною та органічною характеристиками, звертаючи увагу на те, що принцип верховенства права «... не обмежується формальними приписами законодавства та оперує ними лише тією мірою, якою такі формальні приписи дають можливість досягти основних цілей правової системи. На відміну від формального підходу, який уникає надання ціннісної кваліфікації, принцип верховенства права ґрунтується на моральному баченні належної правової системи та оцінює правові норми з точки зору того, наскільки вони дозволяють досягти поставлених перед системою цілей» [7, с. 45].

Органічна характеристика доктрини верховенства права є сполучною ланкою з доктриною конституціоналізму. Конституціоналізм є комплексом ідей, принципів та порядку діяльності, в основі яких лежить проста концепція, що влада держави ґрунтується на праві та одночасно ним обмежується.

Конституціоналізм – це режим функціонування державної влади відповідно до Конституції. Втілити доктрину конституціоналізму на практиці покликані судові органи конституційної юрисдикції, які для досягнення цієї мети мають безпосередньо застосовувати конституційні норми не тільки в їх позитивному значенні, а з урахуванням принципу верховенства права. В основі доктрини конституціоналізму завжди лежить принцип верховенства права, який розглядається в контексті його органічної характеристики. Тому з позицій доктрини конституціоналізму Конституція ніколи не розглядається лише як система позитивних норм: її головна функція полягає в такій організації державної влади, яка унеможливує прояв державного свавілля.

Отже, головна ідея доктрини конституціоналізму – це правове обмеження державної влади. Це досягається шляхом реалізації принципу верховенства права, застосування цього принципу судовою системою та насамперед органами конституційної юрисдикції. Тобто верховенство права є складником конституціоналізму. Доктрина верховенства права охоплює такі найважливіші складники:

- 1) як спосіб унеможливлення свавільного та антидемократичного правління, а також відображає спосіб організації життя суспільства на правових засадах;
- 2) як прояв природного права в сучасних правових системах (принципи справедливості, пропорційності, рівності, цілеспрямованості тощо), як основний критерій визначення неправових законів та основна гарантія справедливості державних рішень, насамперед судових;
- 3) як спосіб організації належної правової системи (принцип правової визначеності, незалежна судова влада та судовий контроль).

Явище «верховенства права» – порівняно нове для України, хоча і виникло досить давно. Це поняття потрапило в обіг національної юриспруденції лише з прийняттям першої Конституції нашої країни у 1996 р.

Принцип верховенства права являє собою одну з головних складових засад конституційного ладу, який притаманний абсолютно будь-якій сучасній демократичній, правовій державі. Він є похідною основою права; як ціннісний сплав ідей справедливості, рівності, свободи та гуманізму верховенство права формує відповідний образ правової системи й визначає ті умови, що дозволяють перетворити цей образ на реальність. Відданість принципу верховенства права – це прийняття в усьому світі міра легітимності уряду.

За О.В. Петришиним, нині верховенство права розглядається у двох аспектах. Насамперед, як принцип правової організації влади держави в суспільстві, так би мовити «верховенства права над державою». І другий, більш вузький, аспект – у контексті співвідношення права та закону в регуляторній системі відносин всередині суспільства, їх місця та ролі в підтриманні правопорядку, тобто «верховенства права над законом» [9, с. 335]. Ст. 8 Конституції України орієнтує на цей підхід. Вона закріплює визнання принципу верховенства права та його дію й розглядає його відповідний зміст: а) як найвищу юридичну силу Конституції України, що передбачає прийняття законів та інших нормативно-правових актів тільки на її засадах, що мають бути відповідними їй; б) як пряму дію норм Основного Закону нашої країни, що, в тому числі, гарантує звернення до суду з метою захистити конституційні права та свободи людини та громадянина прямо на основі Конституції. Отже, за ст. 1 Конституції Україна є правовою, демократичною, соціальною державою, що виключає тавтологічне «правовій державі» широке розуміння «верховенства права». Цей більш спеціальний підхід до розуміння розглядуваного принципу уможливує розгляд питання панування права в суспільних відносинах і більш загальних проблем організації державної влади як порівняно самостійних, централізацію уваги правознавців саме

на правовій складовій частині першої та другої проблематики, зокрема, ролі органів суду як невідкличного посередника з правових питань, передусім тих, що належать до захисту прав та свобод людини й громадянина.

Як вважав А. Дайсі, один із творців доктрини верховенства права, фундамент цього принципу – визнання та безумовне сприйняття найвищої цінності особи людини, її прав і свобод, які є «основою, а не результатом права країни», а правила, включені до базису конституційного кодексу, є «не джерелом, а наслідком прав осіб» [6, с. 229].

Це такий бар'єр, який не може бути подоланий на власний розсуд жодною з гілок влади. Вони становлять правове періоджерело, тому не випадково сучасною правовою теорією і практикою, зокрема конституційними судами багатьох європейських країн та Європейським судом із прав людини, їх пов'язаність з основними, невідчужуваними правами та свободами людини розглядається як безпосередній прояв реалізації принципу верховенства права. Отже, права людини й верховенство права можуть існувати та ефективно діяти тільки в поєднанні.

Принцип верховенства права є юридично обов'язковою нормою сучасного українського правопорядку. Уперше його було закріплено в тексті Конституційного Договору від 8 червня 1995 р., а потім він був внесений до тексту Основного закону 1996 р. (ст. 8), як уже було зазначено вище. Без перебільшення можна стверджувати, що Конституція України 1996 р. стала своєрідним продуктом європейської конституційної культури, якій притаманні такі універсальні цінності, як, наприклад, повага людської гідності – засада всіх загальних прав і свобод та принципу верховенства права. Одним із важливих елементів верховенства права є верховенство Основного закону. Як раніше підкреслював Ю. Тодика, «розгляд верховенства права поза верховенством Конституції – це шлях до всездозволеності та свавілля» [8, с. 30]. Таким чином, для правової системи України принцип верховенства права не відокремлюваний від Конституції України. Це пояснює, чому конкретизація принципу верховенства права в ст. 8 Конституції України – це проголошення її найвищої юридичної сили й характеристика її норм як таких, яким притаманна пряма дія. Відповідно до Конституції України людина, її здоров'я і життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, про що йдеться у ч. 1 ст. 3; права та свободи людини і їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави – це вже ч. 2 ст. 3; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, що зазначається у ст. 21; кожен має право на повагу до його гідності міститься у ч. 1 ст. 28; права і свободи людини й громадянина захищаються судом про що свідчить ч. 1 ст. 55; однією з основних засад судочинства є рівність усіх учасників судового процесу перед законом – п. 2 ч. 3 ст. 129. Вищезгадане рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. показує намагання національної юриспруденції відійти від позитивізму, який не бере до уваги залежність системи права від «взаємної відповідальності – уряду перед громадянами та громадян перед урядом». Головна мета позитивістського праворозуміння – це те, що право розглядають як втілення урядових пілг та цілей, які здійснюються державними урядовцями під захистом ієрархічних правових норм. Право не можна розглядати тільки як засіб досягнення владних цілей, який ігнорує безпеку та добробут громадянина. Ідея верховенства права заснована на такому принципі: для існування суспільства дуже значною є взаємодія між тими, хто керує, та безпосередньо тими, ким керують, і вона передбачає достатній рівень чесності та взаєморозуміння між ними. Така взаємодія взагалі не покликана слугувати виключно суспільним цілям і аж ніяк не може бути пожертвована заради таких цілей у легкій спосіб. Якщо підсумувати зазначене, перевірка будь-яких норм чи дій на

їх відповідність правам людини здійснюється шляхом їх порівняльного аналізу з положеннями Конституції, а пряма дія конституційних норм є підставою найдоступнішого для громадянина судового захисту своїх порушених прав.

Таким чином, фіксація принципу верховенства права в Конституції України – це перший і найвищий рівень юридичного закріплення цього принципу в сучасному українському праві. Згодом він потрапив до новітньої системи українського права через ухвалення Верховною Радою України 31 жовтня 1995 р. рішення про приєднання України до Статуту Ради Європи та за допомогою ратифікування Верховною Радою України 17 липня 1997 р. Європейської Конвенції з прав людини. Водночас підкреслювалось, що Україна цілком визнає на своїй території дію ст. 46 Конвенції про визнання юрисдикції Європейського Суду з прав людини як обов'язкової в усіх питаннях, пов'язаних із визначенням та застосуванням Конвенції. Це є другим рівнем легалізації принципу верховенства права в сучасному українському праві, й він вирізняється тим, що норми вказаних міжнародних українських договорів з урахуванням положень ст. 9 Конституції України, на обов'язковість яких була надана згода Верховною Радою України, увійшли до національного законодавства України як один із його компонентів.

А ось третій рівень узаконення цього принципу в сучасному праві України представлений ще не настільки численною на цей час низкою звичайних законів. Одна група цих законів стосується, передусім, сфери регулювання статусу і діяльності органів влади суду та окремих видів судочинства. Суд – це ніби лакмусовий папірець принципу верховенства права. Його роль як однієї з «рук» влади полягає в тому, щоб забезпечити, аби її інші руки діяли в межах права, що й забезпечить панування права над державною владою. Права людини із гучних конституційних гасел можуть бути перетворені на дійсні правові норми лише завдяки суду.

Головними напрямками забезпечення верховенства права в Україні є: 1) реалізація відповідного нормативного закріплення поняття «верховенство права» для однакового його розуміння та застосування як на конституційному рівні, так і в законодавстві інших галузей; 2) гарантування конституційної законності, яку можна розглядати як основоположний принцип діяльності усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих громадян, який полягає в неухильному дотриманні ними норм Конституції України; 3) надання доступу до правосуддя; 4) забезпечення справедливого вирішення справи неупередженим та незалежним судом; 5) гарантія ефективної процедури підбору кандидатів на посади судді; 6) передбачення на законодавчому рівні чіткого механізму притягнення суддів до відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, зловживання своїм правовим становищем та використання повноважень із метою досягнення корисливих цілей; за поведінку, яка дискредитує статус судді. Поряд із цим, оскільки судді, по суті, мало захищені від необгрунтованого кримінального переслідування, необхідно розробити ефективний механізм, який би зробив неможливим вплив на судовий розгляд справи шляхом передбачення відповідальності за здійснення такого впливу; 7) подолання корупції, що має психологічний прояв. Тому необхідно вживати усіх заходів для розвитку правової свідомості в суспільстві, підвищення моральних цінностей, рівня правової культури як окремого громадянина, так і громадянського суспільства загалом [8, с. 32].

На нашу думку, принцип верховенства права зводиться до забезпечення рівноваги інтересів у відносинах індивідів, індивіда з суспільством, громадянина з державою на підставі правових норм. Верховенство права – це самостійний соціальний феномен, оснований на головних ідеях наукової юридичної думки та досягненнях

юридичної практики та визначає умови життєдіяльності суспільства, розвитку держави та її інституцій, забезпечення прав і свобод людини. Підкреслимо, що принцип верховенства права має, з одного боку, фундаментальний характер, оскільки він є основою правової системи демократичного суспільства, і поширюється на всі правовідносини, а з іншого боку, прикладний характер, який полягає у виробленні та впровадженні практичних рекомендацій у діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Верховенство права разом із демократією і правами людини вважається однією з трьох засад Ради Європи, що закріплені в Преамбулі до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, а також у низці інших міжнародних документів у сфері прав людини. Необхідні елементи верховенства права за рішенням засідання Європейської комісії наведені нижче.

1. Законність, у тому числі прозорість, підзвітність та демократичний порядок ухвалення законів. Згідно з цією вимогою:

- 1) вертикаль зобов'язана діяти згідно з чинним законодавством;
- 2) процес прийняття закону в дію має бути прозорим, підзвітним та демократичним;
- 3) державна влада та контроль повинні відбуватися в рамках закону та чинного законодавства та правових приписів;
- 4) національне законодавство має містити правила та норми, які підпорядковують вектор розвитку нормам міжнародного права.

Необхідним елементом вищезазначеної вимоги є принцип *nulla poena sine lege* (нікого не може бути покарано за вчинення чогось, що не заборонено законом).

2. Правова визначеність, згідно з якою правові тексти мають бути доступними для суб'єктів для того, аби правильно трактувати зміст права загалом. Відповідно до цієї вимоги:

- 1) усе законодавство має бути трактоване легкою, доступною та зрозумілою мовою;
- 2) заборонена зворотна дія законів;
- 3) національні суди дотримуються судової практики;
- 4) національне законодавство має бути придатним для застосування із забезпеченням його виконання;
- 5) об'єктивно та регулярно оцінюється законодавство.

Європейський суд із прав людини неодноразово вказував на те, що закон має відповідати принципу верховенства права (*Malon v. the United Kingdom*). У справі «*Hashman and Harrup v. the United Kingdom*» (рішення від 25 листопада 1999 р.) ЄСПЛ вказав, що однією з вимог, яка впливає зі словосполучення «встановлений законом», є передбачуваність. Норму не можна вважати законом, якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю, що дає особі змогу керуватися цією нормою у своїх діях. Ці вимоги мають на меті, зокрема, гарантувати індивідам-адресатам правової норми адекватний юридичний захист від свавільних посягань із боку публічної влади на те чи інше основоположне право людини, якщо закон передбачає свободу правозастосовного розсуду. Практично дослівно Суд відтворив цю позицію і в рішенні від 24.03.1988 р. у справі «*Olsson v. Sweden*»: «Норма не може розглядатися як «право», якщо не сформульована з достатньою точністю так, щоб громадянин мав змогу, якщо потрібно, з відповідними рекомендаціями, певною мірою передбачити наслідки, які може потягти за собою вчинена дія» [10, с. 61].

Необхідною складовою частиною правової визначеності є принцип *res judicata* (судове рішення визнається за істиною), відповідно до якого треба з розумінням та повагою ставитися до рішення суду й не дозволяється перегляд остаточного, повторного судового рішення з метою винесення більш вигідного нового рішення у справі.

3. Заборона свавілля. Необхідні елементи для цього:

а) у змісті законодавства потрібними чітко окреслені правила, які забороняють свавілля та фіксують межі дискреційних повноважень;

б) прозорість діяльності уряду;

с) рішення, які встановлюються судом або іншими уповноваженими органами, мають бути обґрунтованими.

4. Доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами. Цей аспект проектує дієвий доступ до правосуддя, судовий нагляд за законністю та конституційністю актів державної влади, функціонування незалежної адвокатури, виконання рішень судів:

а) судові органи мають зазнавати свободи, діяти за принципом законності, принципом справедливості, а не за встановленим регламентом вертикалі;

б) судді не мають діяти у рамках політичної доцільності;

с) правосуддя повинно бути безстороннім, а громадяни – мати ефективний доступ до нього, включно з метою судового контролю діяльності виконавчої влади;

д) судові рішення неминуче мають виконуватися.

5. Дотримання прав людини, а саме: право бути вислуханим, заборона зворотної дії закону, гарантованість права на правовий захист, на справедливий суд, презумпція невинуватості. Також, згідно з цією тезою, необхідними елементами для цього є:

а) наявність гарантованих прав у практичній площині;

б) можливість громадян оскаржувати рішення в суді, відстоювати свою думку та позицію, усунення подвійного покарання за одне й те саме діяння, щоб засоби, які накладають обтяження, не мали зворотної сили, доступ до дієвих засобів юридичного захисту.

Проаналізувавши вищевикладене, можна побачити, як висувається вимога до вертикалі дотримуватися прийнятних належних способів захисту прав людини.

6. Заборона дискримінації та рівність перед законом, відповідно до цього має здійснюватися справедливо (недискримінаційне) застосування та тлумачення законів, усунення в рамках чинного законодавства дискримінації осіб або груп, та, звісно ж, ліквідація позитивної дискримінації (надання певним групам осіб переваг) [9, с. 335–337]

Підсумовуючи наведене вище, можна зробити певні висновки. Принцип верховенства права ґрунтується на здійсненні влади між громадянином і вертикаллю влади. Проте варто підтвердити, що в останні роки у зв'язку з політико-економічно-правовою взаємодією з іншими країнами й загальною дерегуляризацією існують інтернаціональні публічні суб'єкти відносин, а також гібридні і приватні учасники відносин, що справляють значний вплив на владні установи і звичайних громадян. Доктрина верховенства права охоплює такі найважливіші складники:

1) як спосіб унеможливлення свавільного та антидемократичного правління, а також спосіб організації життя суспільства на правових засадах;

2) як прояв природного права в сучасних правових системах (принципи справедливості, пропорційності, рівності, цілеспрямованості тощо), як основний критерій визначення неправових законів та основна гарантія справедливості державних рішень, насамперед судових;

3) як спосіб організації належної правової системи (принцип правової визначеності, незалежна судова влада та судовий контроль).

Верховенство права передбачає, аби всі державні органи, посадові особи (державні та у сфері приватних відносин) функціонували відповідно до законів, які були публічно прийняті, рівною мірою виконувалися і незалежно реалізовувалися судовими установами, тобто діяли за світовими стандартами та правилами.

Принцип верховенства права має, з одного боку, фундаментальний характер, оскільки він є основою правової системи демократичного суспільства і поширюється на всі правовідносини, а з іншого боку, прикладний характер, який полягає у виробленні та впровадженні практичних рекомендацій у діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Верховенство права можна визначити як комплексний принцип права, що ґрунтується на загальнознайомих правових цінностях, об'єднує загальні принципи права як засадничі обов'язкові вимоги до правового регулювання, нормотворчості, реалізації та застосування права й має на меті обмеження свавілля державної влади і захист прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевчук С.В. Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права: до нових методів тлумачення конституції. *Українське право*. 1998. № 2. С. 56–68.
2. Себайн Д.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки / пер. з англ. М. Габлевич та ін. Київ : Основи, 1997. 838 с.
3. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. О. Кислюк. Київ : Основи, 2000. 239 с.
4. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 206 с.
5. Монтеск'є Ш.Л. Про дух законів: у 5 т. / кер. науч. проекту Г.Ю. Семігін. М., 1999. Т. 3. Європа. Америка: XVII–XX ст. 829 с.
6. Дайси А.В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение английской Конституции / пер. с англ. О.В. Полторацкой. Москва : Тип. И.Д. Сытина и К, 1907. 671 с. URL: <https://lib.vsu.by/jspui/handle/123456789/6329> (дата звернення 14.05.2021)
7. Падалка Р.О. Верховенство права як основоположний принцип права / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2017. 195 с.
8. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30–63.
9. Петришин О.В., Погребняк С.П., Смородинський В.С. та ін. Теорія держави і права : підручник. Харків : Право, 2014. 368 с.
10. Дахова І.І., Чуб О.О. Багатоаспектність принципу правової визначеності щодо сучасних конституційно-правових відносин. *Форум права*. 2017. № 4. С. 59–68.